

चर्चासत्राविषयी

गोवा विद्यापीठाचा मराठी विभाग आणि गोमंतक मराठी अकादमी पणजी यांच्या संयुक्त विद्यमाने १५ व १६ मार्च १९९३ रोजी गोवा विद्यापीठात झालेल्या '१९६० नंतरची मराठी समीक्षा' या विषयावरील चर्चासत्रात एकूण आठ शोधनिबंध सादर झाले. या चर्चासत्राला १९७० पासूनची परंपरा आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या पणजी येथील पदव्युत्तर केंद्रातर्फे १९७० ते १९७७ या काळात व नंतर १९८७ पासून गोवा विद्यापीठ व गोमंतक मराठी अकादमी यांच्या संयुक्त विद्यमाने भरविल्या गेलेल्या १४ चर्चासत्रांचा हेतू चर्चाकांना व विद्यार्थ्यांनाही त्यातील विचारमंथन उद्बोधक व्हावे असा होता. गेल्या २३ वर्षांत क्रमाने वाङ्मयेतिहासाच्या समस्या, लघुपत्रिका, कोशवाङ्मय, दलित साहित्य, विविध पातळ्यांवर मराठी अध्ययन-अध्यापनाच्या समस्या, समकालीन कादंबरी (तेव्हा साठोत्तरी म्हणजे १९७५ पर्यंतची कादंबरी) समकालीन कथा, समकालीन कविता, गोमंतकीय मराठी साहित्य, समकालीन नाटक, समकालीन चरित्र-आत्मचरित्र व १९७५ ते ९० दरम्यानची कादंबरी अशा विषयांवर झालेल्या या चर्चासत्रांमध्ये अनेक शोधनिबंध सादर केले गेले. या सगळ्या चर्चासत्रांमध्ये विषयनिवडीचे जे सूत्र ठेवले होते, त्याच्याच अनुषंगाने हे '१९६० नंतरची मराठी समीक्षा' या विषयावरील चर्चासत्र आयोजित केले गेले.

आयोजक संस्थांतील गोमंतक मराठी अकादमीच्या वतीने श्री. शशिकांत नावेंकरांनी आपल्या भाषणात मराठी अकादमीच्या कार्याचा परिचय करून दिला. मराठी समीक्षेविषयी बोलताना ते असे म्हणाले की, 'सर्जनशील साहित्याला पुढे नेण्यासाठी भरीव समीक्षेची गरज आहे. ६०-७० चे दशक हे अशा लिखाणाने व समीक्षेनेही भारलेले दशक होते. तशी परिस्थिती आज आहे असे वाटत नाही. या चर्चासत्रात असे का त्याचा विचार व्हावा असे वाटते.' आपल्या उद्घाटनपर भाषणात गोवा विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. पद्माकर दुभाषी म्हणाले, 'मी साहित्यशास्त्राचा अभ्यासक नाही परंतु मला समीक्षेसंबंधी जे काही सांगायचे आहे ते येथे मांडतो. समीक्षा हा प्राध्यापकांचाच विषय असतो. प्रत्येक प्राध्यापक समीक्षक असतोच. समीक्षक नसलेल्यांकडून विपुल निर्मिती होते, उलट समीक्षकांची सृजनशील लेखनक्षमता काहीशी मारली जाते. त्याच्या विशिष्ट अध्ययन-अध्यापनाचा तो परिणाम असावा. समीक्षक आणि साहित्यिक यांमध्ये विरोध नसावा. उलट समीक्षक हा तर वाचक व लेखकामधील दुवा असतो. साहित्यकृतींचा संपूर्ण आस्वाद सगळे वाचक घेऊ शकतातच असे नाही. समीक्षक विचारमंथनाने साहित्यकृतींचा उलगडा करीत असतो, त्या समीक्षेतून वाचक चोखंदळ बनतो. तर अशी वाचकाला चोखंदळ बनवण्याच्या हेतूने समीक्षा व्हावी. काही लेखक, कवी समीक्षकांना तुच्छ मानतात, परंतु समीक्षकांचा साहित्यनिर्मितीवरही पगडा असतो. समीक्षेतून परंपरा निर्माण होते. तिचे ज्ञान होते. चांगली समीक्षा ही साहित्याला

उपकारकच ठरते. म्हणून ती दर्जेदार असण्याकडे कटाक्ष असावा. त्यासाठी अॅकेडेमिक स्वरूपाचा अभ्यास हवा. रसनिष्पत्ती हाच साहित्याचा प्राण होय. तेव्हा समीक्षेने रसनिष्पत्तीकर अभिव्यक्तीला बळ मिळायला हवे. समीक्षेत पढिकपणा नसावा, जोखडे नसावीत, ती नकारात्मक नसावी. साहजिकच पांडित्यापेक्षा रसिकता हवी. एकूण समीक्षासुद्धा सुरस आणि सरस असावी. तशी ती कशी होईल यावर या चर्चासत्रात विचारमंथन होईल अशी अपेक्षा आहे.

डॉ. वासुदेव सावंत यांनी '१९६० नंतरची मराठी समीक्षा : एक दृष्टिक्षेप' या टिपणातून गेल्या ३०-३२ वर्षांतील समीक्षेवरील आपली निरीक्षणे मांडून या चर्चासत्राला प्रारंभ केला. मराठीत १९६० नंतर झालेल्या समीक्षाविषयक कामगिरीचा आढावा घेऊन 'डॉ. नेमाडे व श्री. शरद पाटील यांची समीक्षाविषयक कामगिरी म्हणजे मराठीत पर्यायी साहित्यशास्त्र देण्याचा प्रयत्न आहे' या अर्थाच्या डॉ. सावंतानी केलेल्या निरीक्षणावर स्वाभाविकच मूलभूत शंका उपस्थित केली गेली. त्यावर 'या दोघांचीही समीक्षाविषयक कामगिरी ही एका पोटसंस्कृतीकडून मूळ संस्कृतीशी झालेल्या संघर्षाच्या संदर्भात पाहिली जाणे आवश्यक आहे' तसेच 'इथल्या खास जाणिवेतून निर्माण झालेली समीक्षा आहे व म्हणून ती पर्यायी साहित्यशास्त्र देऊ शकेल' असे मत त्यांनी आपणाने नोंदले. 'आपण केवळ मराठीशी आपली समीक्षा जोडून घेणे उपयोगाचे नाही, तर संस्कृत त्यातून प्राकृत व नंतर आजच्या देशी भाषांतील साहित्य व इतर ज्ञानशाखांशीही आपली समीक्षा जोडली गेली पाहिजे' असे डॉ. नेमाडे व डॉ. अशोक जोशींनीही स्पष्ट केले. 'स्वतःच्या मर्यादा लपवण्यासाठी कलावादी प्रतिपादनांचा वापर केला गेला. वाङ्मयीन गोष्टी व वाङ्मयबाह्य गोष्टी असे विभाजन करून वा. ल. कुलकर्णी व त्यांच्या समविचारी समीक्षकांनी या वाङ्मयबाह्य गोष्टींकडे गांभीर्याने पाहिले नाही. रेने वेलेक आणि ऑस्टिन वॉरेन यांच्या पुस्तकाचे अर्थवट आकलन मराठीत आणले गेले' अशी मते चर्चेत डॉ. सावंतानी मांडली. डॉ. खोले यांनी डॉ. रा. भा. पाटणकरांच्या लेखाचा आधार देत असे निदर्शनास आणून दिले की, इंग्रजीतही बरोबर असाच प्रकार झाला होता. 'आमच्याकडे संस्कृतात भारतीय साहित्यशास्त्राची चांगली परंपरा असूनही आम्ही त्यातून काहीच शिकलो नाही, परंतु याची जाण आजच्या समीक्षकांच्या पिढीला होत आहे' या काहीशा आशावादी सुरात डॉ. सावंतानी त्यांचे प्रतिपादन संपवले. 'इंग्रजीतील समीक्षेचे संकल्पनाव्यूह स्वीकारताना मराठीचे संदर्भ घेता येत नाहीत, आणि ते करता येत नाही तोवर आपण अर्थवट उसनवारीच्या पलीकडे जाऊ शकणार नाही. विविध समीक्षापद्धतीचे पुरेसे आकलन करून घेऊन समीक्षा होत राहाणे गरजेचे आहे.' असे मत समारोपात सत्राध्यक्ष डॉ. वडेर यांनी मांडले.

डॉ. अशोक जोशींनी समाजशास्त्रीय समीक्षापद्धतीवरील आपला शोधनिबंध सादर करताना साठोत्तरीची मर्यादा काटेकोरपणे पाळणे मराठीच्या संदर्भात का शक्य नाही, ते सांगून पूर्वीच्या समाजशास्त्रीय म्हणविल्या गेलेल्या अशा मराठी समीक्षेत समाजशास्त्राच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासाच्या अभावी समाजहितैषी दृष्टीनेच थोडीफार समीक्षा कशी झाली ते दाखवून दिले. 'सगळे जग कवेत घेणारा सिद्धांत मांडण्याचा दावा करणारी कुठलीही समीक्षाप्रणाली ही भुसभुशीत पायावर उभी असते, आपली समाजशास्त्रीय समीक्षा ही एकूणच क्षीण स्वरूपाची आहे, कारण आपल्याकडे मौलिक ज्ञानप्राप्तीच्या दृष्टीचा अभाव हे असून अर्थशास्त्र किंवा तत्सम इतर ज्ञानशाखांचा अभ्यास

मराठी समीक्षकांकडून अभावानेच होतो, इ. मूलगामी निरीक्षणे त्यांनी नोंदली. मार्क्सवाद ही शुद्ध ज्ञानशाखा नव्हे तरीही मार्क्सवादी समीक्षा म्हणजेच समाजशास्त्रीय समीक्षा असा चुकीचा समज मराठीत निर्माण होण्यास विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत झाली. १९६० पूर्वी कुंटे, राजवाडे, वि. ल. भावे, केतकर, वा. ब. पटवर्धन इ. नी अशा समीक्षेचे केलेले प्रयत्न अत्यंत क्षीण होते. १९६० नंतर गं. बा. सरदार व दि.के. बेडेकरांचे झालेले लेखन हे समाजशास्त्र या ज्ञानशाखेच्या प्रभुत्वातून न येता मार्क्सवादी विचारसरणीच्या प्रभावातून झाले आहे. द. ग. गोडसे व सरदार यांचेच लेखन त्यातल्या त्यात समाजशास्त्राला जवळचे म्हणता येईल. गोडशांच्या लेखनात प्रमुख मार्क्सवादी संकल्पनांना स्थान नाही, परंतु त्यांनी पोत या संकल्पनेची मराठी समीक्षेत भर टाकली. पण गोडसे मुळात कलाकृतीच्या रूपावरच लक्ष केंद्रित करतात. कलाकृती म्हणजे आविष्कार असे त्यांचे मूळ सूत्र आहे. मराठीतले चांगले मार्क्सवादी समीक्षालेखन बेडेकर आणि मुक्तिबोध यांचेच म्हणता येईल. मुक्तिबोधांनी त्यातल्या त्यात शास्त्रशुद्ध नमुना (model) देण्याचा प्रयत्न केला. 'बीईग'ला पर्यायी म्हणून ते मराठीत मानुषता असा शब्द वापरतात. परंतु 'बीईग' व 'बिकमिंग' मधील द्वंद्व कुठे संपते, त्याचा विचार ते स्पष्टपणे करित नाहीत. लालजी पेंडशांपासून मराठीत मार्क्सवादी समीक्षा अस्तित्वात असली तरी सर्जनशील पद्धतीने कुणी मार्क्सवादी संकल्पनांचा वापर करू शकले नाहीत. शिवाय जागतिक पातळीवरच्या मार्क्सवादी समीक्षेचा मराठी समीक्षकांनी फारसा विचार केला नाही. बाहेरच्या समीक्षेपासून फुटून राहाण्यामुळे या समीक्षेला क्षीणता आली आहे. आपली आशयवादी समीक्षाही याच अवस्थेत राहिली आहे. साहित्याकडून जर आपण 'रेलेव्हन्स' बदलल्या अपेक्षा ठेवतो तर समीक्षकांकडूनही आपल्याला रेलेव्हन्सबाबत अपेक्षा ठेवायलाच हव्यात. तसे झाले नाही तर काय होते हे एकूण मराठी समीक्षेत पाहायला मिळते. साठ नंतरच्या लघुपत्रिका, दलित साहित्य इ. नी आक्रमक भूमिका घेतल्याने या साहित्यापासून समीक्षक दूर राहू लागले. सगळ्या आधुनिकतावादी साहित्याचीही समीक्षा नीट होऊ शकली नाही. मार्क्सवादी पद्धती आपण पठडीनिष्ठ रीतीने लावली तरी ते अयोग्य होईल. उदा. आपल्याकडे जात आहे पण वर्ग अस्तित्वात नाही. त्यामुळे वर्गाधिष्ठित विचारव्यूह इथे अनुपयुक्त आहे. जात, देव, धर्म, दैव इ. खास भारतीय संकल्पनांचा व त्यांच्या प्रभावाचा विचार अत्यंत धैर्याने करावा लागेल. त्यांचे हिमतीने विश्लेषण केल्याशिवाय जीवनवादी किंवा आशयवादी समीक्षा अशक्यच आहे असे डॉ. जोशींचे एकूण प्रतिपादन होते. त्यावर प्रा. घवी व डॉ. रोहिणी तुकडेव यांनी असा प्रश्न उपस्थित केला की ही समाजशास्त्रीय समीक्षापद्धती काही मूल्यमापनाचे निकष देते का? त्यावर डॉ. जोशींनी साहित्याकडे साहित्य म्हणून पाहायला कलावादी, रूपवादी पद्धतीच उपयोगी ठरतील, सामाजिक दस्तऐवज हे समाजशास्त्रीय पद्धतीचेच काय पण एकूण आशयवादी समीक्षेचे सूत्र असते, असे सांगितले. त्यावर नेमाडे म्हणाले, की 'समाजशास्त्रीय भूमिकेतून जी समीक्षा होते, ती करणारा समाजशास्त्रज्ञ असावा लागतो. गं. बा. सरदार, गोडसे हे दोघेही इंप्रेसनिस्ट्स होते, समाजशास्त्रज्ञ नव्हे, मराठीत त्यातल्या त्यात केतकर, इरावती कर्वे व विद्याधर पुंडलीक यांना समाजशास्त्रज्ञ व त्यांच्या समीक्षेला समाजशास्त्रीय समीक्षा म्हणता येईल.' डॉ. वडेर यांनी, म. वा. धोंडांनी 'मराठी लावणी'त समाजशास्त्रीय पद्धतीचा वापर केल्याचे लक्षात आणून दिले: ही पद्धती मूल्यमापनात्मक असते की विश्लेषणात्मक असते या डॉ. खोल्यांच्या प्रश्नावर डॉ. जोशींनी 'ती संपूर्ण कलाव्यवहाराचेही विश्लेषण करणारी असते' असे उत्तर दिले. डॉ. मालशे यांनी 'समीक्षा

व्यवहारातील कोव्हेरिएशनचा संबंध घ्यानी घेतला पाहिजे. साहित्य आणि समाज यात समाजाच्या अंगाने वर्णन केले तर त्यानुसार साहित्याच्या कोणत्या संकल्पना उभ्या कराव्या लागतील, हे पाहिले पाहिजे. त्यासाठी मुळात समाजशास्त्राची फार पक्की बैठक असली पाहिजे पण तरीही त्यात मूल्यनाचे निकष नसतात व सोशॅलॉजिस्ट्स स्वतःच ही पद्धती वर्णनात्मक असते, असे म्हणतात', ही मते चर्चेच्या शेवटी मांडली.

यानंतरच्या डॉ. वसंत पाटणकरांच्या लौकिकतावादी समीक्षेवरील शोधनिबंधाच्या वेळी सत्राध्यक्ष म्हणून प्रारंभीच डॉ. मालशे यांनी असे मत नोंदले की 'गंभीर समीक्षालेखनाची सैद्धांतिक व्यापक व्यूहात मांडणी करण्यासाठी द्विध्रुवात्मकतेचे तत्त्व एकूण समीक्षालेखनाची व्यवस्था लावताना उपयोगी कसे पडते, त्याचे शास्त्रशुद्ध व तर्कसंगत विवेचन डॉ. रा.भा. पाटणकर यांनी 'सौंदर्यमीमांसा'मध्ये केलेले असून जीवनवादी व कलावादी असे ते दोन ध्रुव आहेत, हे खरे असले तरी व कलावादी समीक्षेवर कितीही हल्ले केले तरी कलावादी समीक्षा ही पुरेशी खोल आहे, तसेच तो ध्रुव स्वीकारणारी पद्धतीही सखोलच असते.' नंतर वाचलेल्या डॉ. वसंत पाटणकरांच्या शोधनिबंधातील विवेचनाचा सारांश असा की, लौकिकतावादी समीक्षा एकच एक सलग, समग्र समीक्षाप्रणाली नसून ती केवळ समान सूत्रावरची व प्रामुख्याने जीवनवादी ध्रुव स्वीकारणारी अनेक समीक्षापद्धतींची एकत्र सरणी आहे. या व्यापक संकल्पनाव्यूहामध्ये मानवी जीवनात केलेचे स्थान काय हा प्रश्न केंद्रस्थानी असतो, कला हे मूल्य स्वायत्त व स्वयंभू नव्हे, कलाक्षेत्राची स्वायत्तता मर्यादितच असते, तसेच या प्रणालीमध्ये लौकिक म्हणजे ज्ञानात्मक व नैतिक तत्त्वे प्रस्तुत असतात. साहित्याच्या संदर्भात माध्यम व साहित्यानुभव हेच लौकिकतावादाचे आधार असतात. साहित्यविषयक सिद्धांतन आणि समीक्षण करताना पाच स्थूल दृष्टिकोनांनी ते करता येते, त्यापैकी तीन दृष्टिकोनांतून लौकिकतावादी सिद्धांतन-समीक्षण शक्य आहे. हा विचार निर्मितप्रक्रियेच्या बाजूने करायचा तर लेखकलक्ष्यी, (उदा. खानोलकारांच्या शोधात - जया दडकर किंवा साहित्यकृतीलक्ष्यी 'देशीयता' 'नैतिकता' इ. मूल्यांच्या साहाय्याने डॉ. नेमाड्यांनी केला तसा) करता येईल. अनुभवप्रक्रियेच्या बाजूने करायचा तर वाचक-समीक्षकलक्ष्यी पद्धतीने झालेली सगळी आस्वादक समीक्षा त्यात येईल किंवा साहित्यकृतीलक्ष्यी पद्धतीने केला तर तो कुरुंदकरांनी केला तसा होऊ शकेल. साहित्यकृती ही एक सामाजिक-सांस्कृतिक घटना आहे, असे मानून समाज संस्कृतीलक्ष्यी पद्धतीने, तसेच साहित्यकृतीलक्ष्यी पद्धतीनेही करता येईल. मराठीत साठनंतर झालेल्या बऱ्याचशा समीक्षेला लौकिकतावादी समीक्षा म्हणता येईल. गोडसे यांची समीक्षा, डॉ. रा.भा. पाटणकरांनी केलेली समीक्षा यात लौकिकतावादी सिद्धांतन व समीक्षण अशी दोन्ही अंगे आहेत त्याशिवाय मार्क्सवादी, दलित, जनवादी, ग्रामीणवादी, स्त्रीवादी इ. अनेकांगांनी लौकिकतावादीच समीक्षा झाली आहे', 'कुठल्याही साहित्यकृतीची विशिष्टता हा अनेक नियमांचा परिपाक असतो, तिच्या व्यामिश्रतेची दखल घेण्यासाठी अनेक नियम-निकषांचा वापर आवश्यक ठरतो, त्यातूनच कलाकृतीच्या वैशिष्ट्यपूर्णतेचा उलगडा होतो,' या निष्कर्षाने त्यांचे विवेचन पूर्ण झाले.

त्यानंतर डॉ. विलास खोल्यांनी स्त्रीवादी समीक्षेवरील आपला शोधनिबंध सादर केला. 'पूर्वीच्या इतरत्र झालेल्या चर्चासत्रात वा लेखनात आपण मांडलेले विचार पुनरावृत्त करणार नाही' अशी त्यांनी स्वतःवरच मर्यादा घालून घेतली होती. स्त्रीवादी समीक्षेचा सारा भाग १९७० नंतरचा आहे. मुळात सगळ्या विचार हा पाश्चात्य जगात १९६८ च्या सुमारास सुरू झाला असून या

पाश्चात्य समीक्षेचा त्यांनी विस्तृत परिचय करून दिला. ते म्हणाले 'स्त्रीवादी समीक्षेत परिप्रेक्ष्याला फार महत्त्व असल्याने खरे तर आपण (डॉ. विलास खोले) त्यावर बोलणेही स्त्रीवाद्यांच्या दृष्टीने अयोग्यच ठरते, कारण स्त्रीवादी समीक्षेचा पायाच मुळी पुरुषप्रधान अशी सर्व समाजव्यवस्था नाकारणे हाच असतो. ही एक आंतरविद्याशाखीय अभ्यासव्यवस्था आहे. स्त्रिया समाजामध्ये विभिन्न नात्यांनी वावरत असल्या तरी त्यांना सातत्याने दुय्यमपणाची वागणूक दिली जाते किंवा वगळले जाते. साहित्येतिहासातही स्त्रियांची अनुपस्थितीच लक्षात येते, परंतु कर्तृत्वाच्या वा क्षमतेच्या अभावात त्याचे मूळ नसून पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या परिणामस्वरूप हे घडते. स्त्रीवाद्यांच्या मते कुठलीही ज्ञानमीमांसा मानवसमूहातील निम्न्या लोकसंख्येला बाजूला ठेवणारी असल्याने ती मुळात ज्ञानमीमांसाही ठरू शकत नाही. पुरुषांनी मांडलेले सिद्धांत सर्वांचे म्हणून कसे स्वीकारायचे ? यासाठी संपूर्ण पुरुषप्रधान व्यवस्थाच नाकारली पाहिजे, अशी एकूण स्त्रीवाद्यांची भूमिका असते. मात्र स्त्रीवादी समीक्षकांनाही एका मूलभूत गोंधळाचे निराकरण करता येत नाही, तो हा की जी भाषा वा व्यूहरचना, संकेतव्यवस्था ते वापरू पाहातात तीच मुळी समाजातून व स्वाभाविक पुरुषप्राधान्यातून निर्माण झालेली असल्याने तिचा वापर करून स्त्रीवादी समीक्षा कशी करता येईल ? मराठीत एकूण स्त्रीवादी समीक्षा अर्थातच फारच कमी आहे. स्त्रियांचे काही गट स्त्रियांसाठी स्त्रीमुक्ती हे उद्दिष्ट ठेवून कार्य व लेखनही करीत आहेत.' डॉ. खोल्यांच्या या प्रतिपादनावर डॉ. मालशांनी अशी पृच्छा केली, की पाश्चात्य देशांतील स्त्रीवादी विचारसरणी वा विचार आणि आपल्या देशातील विचार यांच्यामध्ये काही संबंध आहे का व असल्यास कोणता ? डॉ. खोल्यांनी आपल्याकडील हा विचार उसना व पाश्चात्यांच्या प्रभावातूनच निर्माण झालेला आहे, हे मान्य करीत पुढे असेही सांगितले, की ही स्त्रीवादी चळवळ ज्या ज्या गटाशी व राजकीय आदी विचारसरणीशी संबद्ध आहे, त्या त्या गटाचा तीवर प्रभाव चालतो. स्त्रीवाद्यांची एकच एक ठाम भूमिका तयार झाली नाही, त्यांना तशी ती मांडायचीही नाही. याचे कारण असे की सगळीकडल्या स्त्रिया, त्यांचे गट, त्यांच्या समस्या, त्यांची दुःखे वेगवेगळी आहेत. मराठीत अनेक नियतकालिके विशिष्ट गटांचे मुखपत्र म्हणून निघतात, तसेच "स्त्रीमुक्तीच्या पाऊलखुणा" या शीर्षकाने पाच पुस्तकांची मालिकाही प्रकाशित झाली आहे. एकूण स्त्रीवादी समीक्षेच्या संदर्भातील ही चर्चा परिचायक स्वरूपाचीच झाली.

प्रकारनिष्ठ समीक्षेवरील आपल्या शोधनिबंधात डॉ. मिलिंद मालशांनी सुरुवातीलाच असे स्पष्ट केले की, आपण पाश्चात्य रूपनिष्ठ/प्रकारनिष्ठ विचार मांडीत नसून मराठीतील समीक्षेचाच प्रामुख्याने विचार करणार आहोत. मराठीतील ही समीक्षा बऱ्याचदा रसग्रहणात्मक असते, वास्तविक ती विश्लेषणात्मक व मूल्यमापनात्मकही असायला हवी. मराठीतील या समीक्षेवर सुरुवातीला मर्दकरांचा प्रभाव फार होता. पण त्यानंतर मराठीत विपुल प्रमाणात झालेल्या आस्वादक समीक्षेने बरीच दिशाभूल करून ठेवली आहे. आस्वादक म्हणवल्या जाणाऱ्या समीक्षेसाठी निवडलेल्या कलाकृतींच्या निवडीतही खरे तर मूल्यगर्भता असते, या गर्भित तत्त्वांचेही भान समीक्षेत राखले जाणे आवश्यक होते. तसेच साहित्यकृतींच्या अनन्यतेवर फार भर न देणेच योग्य ठरू शकेल. कारण साहित्यकृती जशी अनन्य असते तसा वाचकही अनन्य असतो. शिवाय दोन्ही बाजूला साधारणही असते. आस्वादक समीक्षेतून मिळणारी मर्मदृष्टी ही समीक्षेतील विश्लेषण वर्गीकरणानी आस्वादेतर पायऱ्यांमधून प्राप्त होत असते.

मराठीत मर्देंकरानंतर जी समीक्षा झाली त्यात अनन्यतावादी म्हणून पाध्ये, गाडगीळ, गो. म. कुळकर्णी यांची तर प्रकारनिष्ठ समीक्षक म्हणून वा. ल. कुलकर्णी, रा. भा. पाटणकर, गंगाधर पाटील व मालशे यांची समीक्षा ध्यानात घ्यावी लागते. विशिष्ट साहित्य प्रकारांची चर्चा करणाऱ्या समीक्षकांमध्ये कुरंदकर, द. भि. कुलकर्णी, रसाळ, गंगाधर पाटील, नेमाडे, बांदिवडेकर, हातकणंगलेकर यांची समीक्षा लक्षणीय आहे. विविध साहित्यप्रकारांची सैद्धांतिक चर्चा करणाऱ्या वा. ल. कुलकर्णी गौरवग्रंथाचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केला.

त्यानंतर डॉ. रमेश धोंगडे यांनी मराठीतील 'शैली-वैज्ञानिक समीक्षा' या विषयावरील आपला शोधनिबंध सादर केला. त्यांनी सुरुवातीलाच सप्रमाण दाखवून दिले की, '१९५०-५५ मधील मराठीतील समीक्षा १९६९-७० मधील समीक्षा व १९८६ मधील समीक्षा शैली शब्दाचा वापर करित असली तरी ती तत्वशः वा उपयोजनात किंचितही बदललेली नाही.' आशय व अभिव्यक्ती, विचार व शैली, भावना व आविष्कार इ. भेद करित समीक्षा करणे हे आधुनिक शैलीविज्ञानाला अमान्य आहे, कारण शैलीविज्ञानाची विशिष्ट सैद्धांतिक भूमिका व बैठक होय. भाषेची संरचना हेच भाषाविज्ञानाचे लक्ष्य असते. रूप आणि अर्थ यांना जोडणारी संरचना ती भाषा. साहित्य हाही एक भाषिक व्यवहार असतो. त्यामुळे भाषाविज्ञानातून साहित्याचा विचार शक्य होतो. असा विचार म्हणजेच शैलीविज्ञान. मराठीत १९५० नंतर शैलीविज्ञानाची ओळख झाली, परंतु मराठीतील नामवंत भाषावैज्ञानिकांनी देखील केवळ इंग्रजीवर भिस्त ठेवीत लेखन केल्यामुळे त्यात मूलभूत घोटाळे होत गेले. त्यामुळे मराठीचे मराठीत केलेले संपूर्ण भाषावैज्ञानिक विश्लेषण आज उपलब्ध नाही व त्या विषयाकडे पुरेशा गांभीर्याने पाहिले जात नाही. मात्र 'साहित्याभ्यासाची शैलीलक्ष्यी पद्धत' ही डॉ. स. गं. मालशे आणि डॉ. मिलिंद मालशे यांची पुस्तिका संक्षिप्त स्वरूपात शैलीविज्ञानाचे आजचे स्वरूप मांडते. डॉ. नेमाड्यांचे 'साहित्याची भाषा' हे पुस्तक इंग्रजीतील प्रमुख संकल्पनांची व्यवस्थित मांडणी करते.

'शैलीविज्ञान हा पारंपरिक अर्थाने साहित्यसिद्धांत नसून ते अजूनही विकसनशील असेच विज्ञान आहे.' आय्. ए. रिचर्डसच्या विद्यापीठातील काव्याच्या आस्वादनबाबतच्या संशोधनातून स्पष्ट झालेल्या दोन गोष्टींकडे डॉ. धोंगड्यांनी मुद्दाम लक्ष वेधले. १) साहित्याच्या विविध सिद्धांतांच्या अध्यापनाने विद्यार्थ्यांचे आकलन अधिक बोथट होते आणि २) स्वतःच्या क्षमतेवर साहित्य समजण्याचे तंत्र विद्यार्थ्यांना कधीही शिकवले जात नाही. डॉ. धोंगड्यांनी याच निरीक्षणांच्या पार्श्वभूमीवर पुढे असेही म्हटले की, 'शैलीविज्ञानाच्या वापरातून विद्यार्थ्यांना साहित्याच्या आकलनाची क्षमता प्राप्त होऊ शकेल. त्यासाठी अर्थातच भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासाची प्राथमिक गरज आहे. भाषाविज्ञान, शैलीविज्ञान आणि त्यातून उद्भवणारे साहित्यसिद्धांत अशी उतरंड लक्षात घेतली की मग मूल्यनिर्धारण, चांगल्या-वाईटातील भेद कळणे हे समीक्षेत पुन्हा पुन्हा निर्माण होणारे प्रश्न कुठे विचारायचे याचे भान येईल व साहित्येतिहास आणि साहित्यव्यवहार यांकडे पाहण्याचा एक अलिप्त आणि व्यापक दृष्टिकोनही यातून प्राप्त होईल.'

नंतर डॉ. रोहिणी तुकदेव यांनी 'आदिबंधात्मक समीक्षा' या विषयावरील आपला शोधनिबंध सादर केला. 'सी. जी. युंगच्या सामूहिक अबोध मनाच्या सिद्धांतावर आधारित असा, कलाकृती व सामूहिक अबोध मन यांचा संबंध जोडणारा असा हा समीक्षाप्रकार असून त्यातून साहित्यकृती, आस्वादनक्षमता व निर्मितीप्रक्रिया इ. संबंधी विचारांना दिशा मिळते. भाषा हे बह्वर्थसूचक,

अपरिहार्य व अत्यावश्यक असे मनोव्यापारावर ठसा उमटविणारे प्रतीक असल्याने मनुष्यव्यवहारावर त्याचे विलक्षण नियंत्रण असते. वैयक्तिक अबोधमन हे व्यक्तीच्या अनुभवांनी तर सामूहिक अबोधमन हे मानवजातीच्या प्राचीनतम अनुभवांनी बनलेले असून ते अनुभव एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात. मानवाच्या पिढ्यांतील अनुभवांच्या पुनरावृत्तीतून उमटलेले ठसे म्हणजेच आदिबंध होत. मात्र आदिबंधात्मक समीक्षा म्हणजे केवळ मानसशास्त्रीय अभ्यास नव्हे. आदिबंधांचा वापर लेखक स्वतःच्याही नकळत करित असतात. या समीक्षेतून, हजारो वर्षे रसिकांच्या मनाला भुरळ पाडणाऱ्या कलाकृतींच्या आवाहनक्षमतेचा आणि गुणवत्तेचा शोध घेता येतो. मराठीत हा समीक्षाप्रकार कमी रूढ असला तरी गंगाधर पाटील, रा. चिं. ढेरे, अरुणा ढेरे, विश्वनाथ खैरे, म. सु. पाटील आदींनी केलेली या प्रकाराची समीक्षा लक्षणीय आहे. मिथकांकडे गंभीरपणे पाहायला शिकवणारी ही समीक्षा पद्धती कलाकृतीच्या मूलस्रोतापर्यंत जायला उपयोगी पडते.

डॉ. तुकडेवांनी नंतर मराठीतील या समीक्षेची समीक्षा करताना, 'या पद्धतीचा वापर करताना आस्वादक समीक्षेचीही त्यात सरमिसळ केल्यास कोणते गोंधळ होतात,' ते साधार दाखवले. ही समीक्षापद्धती गंभीर प्रकृतीच्या समीक्षकांना व विद्वानांना उपयुक्त वादू लागलेली असून मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, व्युत्पत्तिशास्त्र इत्यादी विद्याशाखांचा त्यात केलेला वापर एकूण साहित्य व समीक्षा व्यवहारालाही उपकारक ठरेल, असे म्हणतानाच 'एकाच वेळी मनोवैज्ञानिक, भाषावैज्ञानिक, मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ इ. हौशी भूमिका बजावाव्या लागल्यामुळे अशा समीक्षेत भोंगळपणा शिरण्याची शक्यता असते' असा धोक्याचा कंदीलही त्यांनी दाखवला.

त्यानंतरच्या सत्रात प्रा. म. सु. पाटील (हे उपस्थित नसले तरी त्यांच्या महत्त्वपूर्ण विचारांवर चर्चा व्हावी म्हणून) यांच्या 'देशीवाद आणि मराठीचे साहित्यशास्त्र' या शोधनिबंधाचे वाचन झाले. डॉ. म. सु. पाटील यांच्या 'देशीवाद आणि मराठीचे साहित्यशास्त्र' या शोधनिबंधात मौलिक निरीक्षणे त्यांनी मांडली आहेत.

डॉ. म. सु. पाटील यांच्या निबंधानंतर या दोन दिवसांच्या चर्चासत्राचा समारोप डॉ. नेमाडे यांच्या भाषणाने झाला.

आपल्या अनौपचारिक शैलीत बोलताना डॉ. नेमाड्यांनी अशा चर्चासत्रांमधून हिरिरीने मते मांडली जाण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली, तसेच मराठीतील एकूण लेखनवाचन व्यवहारावरही आपली मौलिक निरीक्षणे नोंदवली. अधिरूचीची समाजशास्त्रीय मीमांसा ध्यानी घेतली जाणे आवश्यक आहे, असे मत मांडून त्यांनी एकूण समीक्षाव्यवहार आणि साहित्यनिर्मिती यांच्या संबंधावर महत्त्वाचे विचार व्यक्त केले.

यानंतर डॉ. सावंत यांनी निबंध सादर करणाऱ्या समीक्षकांचे, चार्चिकांचे, गोवा विद्यापीठाचे कुलगुरू व प्रशासन यांचे आणि चर्चेला उपस्थित असणाऱ्या सर्वांचे आयोजक संस्थांच्या वतीने आभार मानले.

— केशव सरे

□ □ □